

А. П. Романченко, О. І. Тельпіс

СКЛАД І ЧИННИКИ ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЇ ОНІМІВ

Оними є частиною історії українського, як і будь-якого іншого, народу, оскільки в них відображається його побут, звичаї, традиції, вірування, історичні, культурні та етнічні зв'язки. Оними з давніх-давен привертали увагу вчених. Історію їх виникнення, значення, зв'язок з історією людства, із доквіллям, а також метаморфози, які відбувалися з ними протягом довгого часу, вивчали та вивчають представники різних галузей науки: історії, географії, етнографії, літературознавства, психології. Але в першу чергу вони стали об'єктом пильної уваги мовознавців. Будь-яка назва, у тому числі онім, — це слово, і як слово воно входить до системи мови, створюється за законами мови, за певними законами реалізується в мові й піддається змінам.

Останнім часом зріс інтерес дослідників до ономастикону різних регіонів України (В. П. Шульгач, С. О. Вербич, С. Л. Брайченко, Д. О. Жмурко, І. Д. Фаріон, Т. В. Кравченко, Г. В. Бачинська, С. П. Павелко). Менше вивчена літературна ономастика (Ю. О. Карпенко, В. М. Калінкін, Л. О. Белей, М. Р. Мельник, Е. В. Боева, Т. І. Крупеньова). Проблеми ж фольклорної ономастики частково вирішувались у працях Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка, Н. С. Колесник, А. П. Коваль. Фольклорним онімам присвячені роботи О. О. Порпуліт, О. В. Юдіна, Є. С. Якубовської, Б. П. Кирдан тощо. Так, О. О. Порпуліт, Є. С. Якубовська досліджували ономастику українських та російських казок [11;22], О. В. Юдін проаналізував імена зміїв у східнослов'янських замов-

ляннях [21], об'єктом дослідження Б. П. Кирдан стали антропоніми в українських народних думках [3], а Н. С. Колесник та Л. В. Чувашової — імена в народних піснях [4]. На матеріалі фразеологічних одиниць вивчались оніми Н. Д. Бабоч, яка досліджувала власні назви як компоненти фразеологізмів у буковинських говорах [1], П. П. Грищенком, який проаналізував фразеологізми з власними назвами в українській діалектології [2], Н. А. Москаленко, котра характеризувала антропоніми у фразеологічних одиницях [8]. Серед праць, які з'явилися останнім часом, привертають увагу кандидатські дисертації Н. М. Пасік “Власні назви в українській фразеології та пареміології” [10] і О. А. Мороз “Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім'я” в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект” [7]. В останній із них ідеться й про фактори, які зумовлюють фразеологізацію власних імен.

У даній статті маємо на меті з'ясувати джерела виникнення, фразеотворчу активність онімів різних розрядів і, виходячи з цих даних, встановити чинники фразеологізації онімів, внівши деякі уточнення у висвітлення цієї проблеми дослідницею О. А. Мороз.

Фразеологічне багатство української мови можна поділити на фразеологізми, які поповнюються і змінюються на основі власних ресурсів, за внутрішніми законами розвитку мови, і ті, що поповнюються на основі прямого запозичення і калькування фразеологізмів, пристосування їх до граматичного ладу й лексичного складу мови, в яку їх запозичено. Поширеними в українській, як і в російській та інших слов'янських мовах, є фразеологізми міжнародного типу: кальки з давньогрецької й латинської, почасти і зі східних мов, у тому числі й біблійного походження. Виходячи зі сказаного вище, виділимо корінні та запозичені фразеологічні одиниці з ономастичним компонентом. Як корінні, так і запозичені фразеологічні одиниці, у складі яких наявні оніми, мають свої джерела виникнення.

Серед корінних фразеологізмів виділяємо народнорозмовні, творцем яких є український народ. Джерелом їх виникнення є звичаї, повір'я, легенди, казки, пісні, історія українців, християнські звичаї. Найчастіше у складі корінних фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом наявні особові чоловічі (частіше) і жіночі (рідше) імена. Ці імена, зафіксовані у досліджуваних фра-

зоологічних словниках і збірниках прислів'їв [9;12;13;14;17;19], як правило, мають офіційну форму: *Андрій, Антін, Архип, Василь, Гаврило, Герасим, Григорій, Дем'ян, Євдоким, Іван, Ілля, Кіндрат, Кирило, Кузьма, Лука, Макар, Марко, Мирон, Мартин, Матвій, Микита, Микола, Мусій, Наум, Петро, Пилип, Семен, Сидір, Тарас, Трохим, Федот, Хома, Юхим, Ярема; Варвара, Векла, Ганна, Дарія, Катерина, Марина, Орина, Улита, Уляна*. Поряд з офіційними іменами поширені їх розмовно-побутові варіанти. Це і усічені (скорочені) форми імен: *Панас* (від Опанас), *Федь* (від Федір, Федот), *Ганка* (від Агапія), *Хима* (від Юхимія), *Настя* (від Анастасія); здрібніло-пестливі: *Андрійко, Гаврилко, Захарко, Івась, Левко, Матвійко, Нестірко, Хомушка, Яремушка; Варварка, Катруся, Кася, Луця* (від Лукерія), *Маруся, Одарочка, Тереса* (від Тереза), *Федорка*; згрубіло-зневажливі: *Андруха, Стецько, Феська*. Крім цього, фразеологізми відображають діалектні варіанти імен: *Андрей, Анця, Марушка, Хведько, Штефан* (куме *Андрею, не будьте свинею, коли вас люди величають; як у поле — Анцю в боці коле, як до танцю — вже не коле Анцю; бо то не грушку, вкусити Марушку; споживай, Хведьку, то хрін, то редьку; Герасим попросив, а Штефан узяв сам*).

Як вже зазначалось, нерідко у прислів'ях зафіксовано тільки зменшено-пестливі чи згрубіло-зневажливі варіанти чоловічих і жіночих імен [15:78]. На нашу думку, типові для української мови утворення на *-ко, -ка* (Грицько, Панько, Савка) залежно від ситуації мовлення можуть передавати чи то пестливість, чи то згрубілість. У фразеологічних одиницях вони функціонують здебільшого із негативною конотацією: *Мацько зробив, Мацько з'їв; з нашого Захарка ні богу свічка, ні чортів угарка; біда Савці і на печі і на лавці; Стецько з печі, Стецько на піч*. Зменшено-пестливі та згрубіло-зневажливі оніми надають фразеологізмові особливої експресивності і емоційності.

Апелятиви на позначення осіб, які функціонують у фразеології, різноманітні. Вони позначають взагалі особу чоловічої або жіночої статі (людина, чоловік, баба: *сталь гартується в огні, а люди ни — у труді; не борода робить чоловіка мудрим; літом і баба сердита на піч*), особу за родом діяльності (коваль, купець, швець, тесляр, кравець, писар: *добре тому ковалеві, що на обі руки кує;*

швець без чобіт, а тесля без воріт; без сокири не тесляр, без голки не кравець), особу за родинними та іншими зв'язками (батько, мати, ненька, дитина, син, дочка, брат, сестра, тітка, дядько, жінка, чоловік, мачуха, свекруха, зять, кума, приятель, ворог: рідна мати високо замахує, а помалу б'є; по дочці і зять милий, по невістці і син чужий; які самі, такі сини; такий родич, як чорт козі дядько; голодній кумі хліб на умі), особу за соціальним станом (пан, підпапнок, цар, дяк, піддячий, піп, монах, ченець, становий, вїйт, багач, бідняк, наймит, мужик, козак, бурлак: скачи, враже, як пан каже; від багача не жди калача; мужик хліб засіває, а пан хліб поїдає; наймит ходячи наїється, а стоячи виспиться; безрідному бурлаці, як собаці; піп та дяк звикли надурняк; не дай монахові — одніме) тощо. Оніми у складі фразеологічних одиниць є заміниками назв осіб за їх соціальним станом чи за їх негативними властивостями: Іван — бідняк, Стецько — дурень, Гапка — недоук. Використання онімів для характеристики людини є дошкульнішим, вразливішим, ніж застосування невласних найменувань [5:26].

Широко вживаються у складі фразеологізмів, прислів'їв та приказок імена святих християнської церкви: Микола, Петро, Юрій (*на Миколи та ніколи; до Миколи не сій гречки і не стрижи овечки; не до Петра, а до Різдва; Юріїв день; на маленького Юрія*). Найчастіше вони виступають у загальнонаціональних варіантах, які виникли у процесі освоєння давніх запозичень і відображають давню взаємодію літературно-книжної та усно-розмовної традицій у розвитку української мови [16:9].

До складу використаних онімів входять також топоніми. Серед них наявні назви географічних об'єктів України (*язик до Києва доведе; на городі бузина, а в Києві дядько; дурний і в Києві не купить розуму; на Поділля хліб по кілля, а ковбасами хлів городять; піди за Карпати, то й там треба бідувати; від Карпат і до Паміру наші люди прагнуть миру; у Лавру, що в шинок, не йдуть без грошей*) та інших держав (*відкривати Америку; єгипетська кара; єгипетський полон; китайська стіна; де Крим, де Рим, а де попова груша; пройти Крим і Рим і мідні труби; Карфаген повинен бути зруйнованим; попи однакові, що в нас, що в Кракові; піди до Кракова, всюди біда однакова; від Києва до Кракова — всюди біда однакова*). Спираючись на згадані фразеологічні словники та збірки

прислів'їв і приказок, виділимо в межах виявлених назв географічних об'єктів хороніми (*Крим, Радянський Союз, Поділля*), астіоніми (*Київ, Рим, Краків, Москва*), ороніми (*Карпати, Памір*).

Прізвища і прізвиська, які входять до складу народнорозмовних фразеологізмів, називають відомих осіб України, пов'язаних із різними історичними подіями: *Мономах, Махно, Денікін, Петлюра, Пилсудський, Скоропадський, Будионний, Ленін, Гітлер, Геббельс*. У більшості з відтворених ситуацій відбито негативне ставлення до подій та осіб.

Українська фраземіка відбиває натурфілософські погляди, символіку українського народу, побудовану на персоніфікаціях, своєрідному образному сприйманні картини світу. Фразеологічні одиниці репрезентують специфічно національне бачення людського буття через призму поведінки тварин, маніфестуючи своєрідне анімалістичне сприйняття живої природи [5:22-23]. Досить широко використовуються в них зооніми *Сірко (як у Сірка зубів; як Сірко на базарі; як Сіркові на перелазі; поживився, як Сірко паскою; пропав, як Сірко на ярмарку)*, *Рябко (працюю, як коняка, а їж, як Рябко)*, *Сивко (як Сивко на прив'язі; як Сивко у пеклі)*, *Гривко (не один пес Гривко)*.

Оніми в корінних фразеологічних одиницях книжного походження пов'язуються з певним художнім твором української літератури. Виявлені антропоніми фразеологізувалися завдяки *І. С. Нечую-Левицькому: баба Палажка й баба Параска*.

У запозичених фразеологізмах зафіксовані оніми античного, біблійного та євангельського походження. Так, у фразеологізмах античного походження оніми — це особові імена персонажів античних міфів (*як з рога Амальтеї; стріла Амура; лаври Герострата; ланцюг Гіменей; сади Семіраміди; нитка Аріадни*) і топоніми (*Карфаген повинен бути зруйнований; перейти Рубікон*). Оніми біблійного та євангельського походження — це особові чоловічі і жіночі імена: *Адам, Аллах, Бог, Богородиця, Господь, Ірод, Іуда, Каїн, Лазар, Понтій Пілат (починати від Адама; Аллах знає; мати Бога в серці; збір Богородиці; хай Господь помагає; іскаріотський Іуда; скорчити Лазаря; відсилати від Понтія до Пілата)*. Найпопулярнішими онімами є Бог, Адам, Іуда, Каїн. Топонімів, які пов'язані зі змістом Біблії чи Євангелія, зафіксовано у фразеологізмах набагато менше: *іти на Голгофу; Содом і Гоморра*. У складі запо-

зичених фразеологічних одиниць трапляються оніми художньо-літературного походження, які прийшли зі світової літератури.

Досить часто в запозичених фразеологізмах використовуються семантично пов'язані з онімами відономастичні прикметники, які є ядром фразеологічного значення, оскільки містять в собі багату позамовну інформацію: *Дамоклів меч; Прокрустове ложе; Авгієві стайні; Геркулесові стовпи; Ахіллесова п'ята; Сізіфова робота; Еолова арфа; Аннібалова клятва; Піррова перемога.*

Отже, ономастична фразеологія представлена надзвичайно різноманітно. Проте з існуючого комплексу власних назв усіх розрядів до складу фразеологізмів входять ті оніми, яким народ-творець надає особливої ваги. Тож з'ясуємо, які чинники зумовлюють фразеологізацію онімів. О. А. Мороз найважливішим вважає широку популярність, частотність і соціальну значущість онімів [7:14]. Справді, найбільшу здатність ставати компонентом фразеологізму мають звичні для українців імена, насамперед це імена, які раніше вживалися в середовищі селян, міської бідноти: *Гриць, Хома, Іван, Омелько, Гаврило, Микита, Хима, Параска, Катерина.* За твердженням В. Д. Ужченка, для фразеології більш значущою є не стільки етимологія імені, скільки його належність до тієї чи іншої лексичної групи, його фонові ознаки [18:23]. Внаслідок поширення і належності до певної групи ім'я, ставши символом, починає співвідноситися з типовою діяльністю чи властивістю багатьох людей. Назвемо цей чинник соціальним.

На фразеологізацію особових імен впливає фонетичний чинник. Зовнішня форма онімів відіграє значну роль в структурі їх семантики і пов'язана із сприйманням їх краси чи некраси, евфонії чи какофонії. Дуже часто фразеологізми містять імена із звуками [х], [ф] (*Хома, Хима, Юхим, Солоха, Хведько, Хвеська, Пархім, Трохим, Федот*) та імена, які легко римуються (*влітку і качка прачка, а зимою і Тереса не береться; розумна Парася на все здалася; для нашого Федота не страшна робота; на тобі, Гаврило, що мені немило; їж, Мартине, мати ще підкине; от Юхим — і із води вийде сухим; от вам і Лука: рукавиці за пазухою, а він їх шука; у всякої Федорки свої одговорки; посидь, Уляно, бо ще рано*). Зауважимо, що імена із звуками [х], [ф] характеризують невдах, недотеп, дурнів, пустобрехів: *торохтить Солоха, як діжка з горохом; заробив, як Хома на качал-*

ках: *одну продав, а дев'ять на плечах баби побили; нате і мій глек на капусту, щоб і я була Химка..* Зовнішня форма оніма вступає у протиріччя з його семантикою, оскільки за семантикою ці оніми мають позитивну конотацію: Юхим — благочестивий, Солоха — мир, Федот — даний богами, Феська, Федір — божий дар.

Прізвиська, прізвиська, топоніми фразеологізуються завдяки суспільно-історичному чиннику¹. У деяких фразеологізмах зберігаються важливі історичні відомості, пов'язані з відомими особами та подіями: *важка шапка Монаха; видно орла по польоту, а Скоропадського по німцях; і Махно помахав, і Денікін пропав; бреше, як Геббельс*. У таких фразеологізмах віддзеркалюється ставлення народу до названих осіб і подій, з'ясовується їх місце в історичному минулому, роль у житті суспільства.

Імена святих, імена античних міфів, біблійних та євангельських легенд, оніми художньо-літературного походження фразеологізуються завдяки культурно-історичному чиннику, оскільки релігія, антична культура вплинули на розвиток усіх європейських культур. Біблія залишила помітний слід у багатьох мовах світу, адже Біблія сьогодні — це не лише священна книга для віруючих, це ще й одна з найдавніших пам'яток культури для всього людства. Грецька міфологія становить не тільки арсенал грецького мистецтва, але і його ґрунт. Без того фундаменту, який заклали Греція і Рим, не було б і сучасної Європи [6:12]. Більшість фразеологічних одиниць з онімами міфологічного та біблійного походження утворилася внаслідок експресивно-афористичного згортання того чи іншого образного сюжету міфу, притчі чи розповіді з життя героїв Святого Писання.

Виходячи з вищезазначеного, виділяємо чотири чинники фразеологізації онімів: соціальний, суспільно-історичний, культурно-історичний та фонетичний. Перші три чинники є більш важливими, оскільки вони позаомовні. Завдяки впливу названих чинників оніми переосмислюються і узагальнюються. Узагальнені оніми ускладнюють метафоричний зміст фразеологізму, дають поштовх новому асоціативному осмисленню. В основі української фраземи

¹ О. А. Мороз окремо виділяє історичний та суспільно-історичний чинники.

лежить образне світосприймання, яке ґрунтується на метафоризованому осмисленні буття, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань із врахуванням психоповедінкових архетипів, емоційно-почуттєвої цілісності “української душі” [20:97].

1. Бабич Н. Д. Имена собственные как компоненты народных фразеологизмов (на материале буковинских говоров) //СОЛА. — 1971.

2. Грищенко П. П. Заметки о фразеологизмах с именами собственными в украинской диалектологии // СНТ. — Томск, 1976. — №519.

3. Кирдан Б. П. Антропонимы в украинских народных думах // Антропонимика. — М., 1970.

4. Колесник Н. С., Чувашова Л. В. Імена в народній пісні // Літературна ономастика української та російської мов: взаємодія, взаємозв'язки. — К., 1992.

5. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка: трансформація образу // Мовознавство. — 1993. — №5.

6. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. — Харків, 1982.

7. Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім'я” в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Донецьк, 2002.

8. Москаленко Н. А. Фразеологізми з антропонімами в українській мові // Питання сучасної ономастики. — К., 1976.

9. Народ скаже — як зав'яже. — К., 1985.

10. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. — К., 2000.

11. Порпуліт О. О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2000.

12. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. — К., 1991.

13. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. — К., 1990.

14. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність. — К., 1989.

15. Романченко А. П., Андоньєва О. І. Своєрідність функціонування онімів у фразеології // Записки з ономастики. — Одеса, 2002. — Вип. 6.

16. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. — К., 1986.

17. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. — К., 1984.

18. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. — К., 1988.

19. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. — К., 1999.

20. Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська душа. — К., 1992.

21. Юдин А. В. Об именах змей в восточнославянских заговорах //Літературна ономастика української та російської мов: взаємодія, взаємозв'язки. — К., 1992.

22. Якубовская Е. С. Ономастическое пространство русских и украинских волшебных сказок // Літературна ономастика української та російської мов: взаємодія, взаємозв'язки. — К., 1992.